

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI DAXİLİ İŞLƏR NAZİRLİYİ

POLİS AKADEMİYASI

KAFEDRA: «Dövlət və hüquq nəzəriyyəsi»

FƏNN: «Hüquq nəzəriyyəsi -1»

M Ü H A Z İ R Ə

MÖVZU № 7. “Dövlətin funksiyaları”

B A K I - 2015

Mövzu: Dövlətin funksiyaları.

Plan

Giriş

1. Dövlətin funksiyalarının anlayışı və həyata keçirilməsinin forma və metodları.
2. Dövlətin daxili funksiyasının anlayışı və əlamətləri.
3. Dövlətin xarici funksiyasının anlayışı və əlamətləri.

Nəticə

Ədəbiyyat:

1. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası. Bakı 2007.
2. İlqar Məmmədov «Dövlət və hüquq nəzəriyyəsi». Bakı 2005.
3. Xroponyuk V.N. «Dövlət və hüquq nəzəriyyəsi». Bakı 1998.
4. V.V.Lazarev «Ümumi hüquq və dövlət nəzəriyyəsi». Dərslük, Bakı 2006.
5. Məsmə Məlikova «Dövlət və hüquq nəzəriyyəsi». Bakı 1976.
6. Ziyafət Əsgərov «Konstitusiya hüququ». Dərslük, Bakı 2006.
7. İlqar Cəfərov «Azərbaycan Respublikasının Konstitusiya şərhli». Bakı 2001.
8. Politologiya. Dərslük, Bakı 1999.
9. Beynəlxalq hüquq. Dərslük, Bakı 2000.
10. BMT haqqında sənədlər toplusu. Bakı 2005.

GİRİŞ

Hər bir dövrün özünəməxsus idarəçilik forması mövcuddur. İdarəçilik mexanizmi isə hər bir cəmiyyətin formalaşdığı formasiyadan asılıdır. Cəmiyyətin mütəşəkkilliyi onun üzvlərinin fərdi və ümumi maraqlarının ahəngdar uzlaşmasından asılıdır. Cəmiyyətin özünün formalaşması isə onun fərdlərinin qarşılıqlı əməkdaşlığı nəticəsində həyata keçirilən qarşılıqlı maraqlar əsasında yaranır. Hər bir dövrdə yaşayan fərdlərin məcmusunun idarə olunması üçün dövlət mexanizminin formalaşması zəruri əlamətlərdən biridir. Dövlət öz funksiyalarını özünün formalaşdırdığı mexanizm vasitəsilə həyata keçirir. Bu funksiyalar daxili və xarici funksiyalara bölünürlər. Dövlət daxili funksiyasını həyata keçirmək üçün qanunverici, icra və məhkəmə hakimiyyətini formalaşdırır. Hakimiyyət bölgüsü əsasında qanunverici hakimiyyət - Milli Məclis cəmiyyətin hər bir üzvünün marağını nəzərə almaqla qanunlar qəbul edir, icra hakimiyyəti orqanı isə onların realizə olunmasını həyata keçirir. Məhkəmə hakimiyyəti isə hər bir fərdin pozulmuş hüquqlarının bərpasını həyata keçirir. Dövlət daxili funksiyasını həyata keçirərkən həyatın bütün sahələrində məqsəd fərdin maddi, mənəvi, fiziki rifahına və onun maksimum hüquqi və sosial müdafiəsinə nail olmağa yönəlməlidir.

Dövlət xarici funksiyaları həyata keçirərkən özünü beynəlxalq aləmdə özünün əsas istiqamətlərini təcəssüm etdirir. Dövlətin xarici funksiyası dövlətin digər dövlətlərlə qarşılıqlı əməkdaşlığını dövlətin iqtisadi, mədəni-elmi-texniki, siyasi və s. sahələrində təcəssüm etdirir. Dövlətin xarici funksiyalarını həyata keçirməklə özünün daxili funksiyası olan qanunverici orqanın qəbul etdiyi milli qanunları beynəlxalq hüquq normalarına uyğunlaşdırır və onları transformasiya və inkorporasiya yolu ilə öz milli hüququna daxil edir. Bu Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 12-ci maddəsi «insan və vətəndaş hüquqlarının və azadlıqlarının təmin edilməsini dövlətin ali məqsədi kimi hesab edir». Lakin bu sadalanan insan və vətəndaş hüquqları və azadlıqları Azərbaycan Respublikasının tərəfdar çıxdığı beynəlxalq müqavilələrə uyğun tətbiq edilir. Bu prinsipin realizə olunması özünün Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasının 151-ci maddəsində də özünü təzahür edir. Beləliklə, dövlət xarici funksiyasını həyata keçirməklə beynəlxalq hüququn subyektinə çevrilərək beynəlxalq hüquqi öhdəliklər götürməklə öz xarici fəaliyyətini həyata keçirir.

SUAL 1. DÖVLƏTİN FUNKSIYALARININ ANLAYIŞI VƏ HƏYATA KEÇİRİLMƏSİNİN FORMA VƏ METODLARI.

Dövlətin mahiyyəti onun funksiyalarında, yəni ictimai inkişafda rolu xarakterizə olunan əsas istiqamətlərində ifadə olunur.

Dövlət yaranarkən onun funksiyaları da formalaşmışdır. Dövlətin funksiyaları millətin mənafeyi ilə müəyyən olunur. Hər bir dövlət istər ölkə daxilində, istərsə də xaricində, yəni dövlətlər arasında münasibətdə millətin mənafeyini müdafiə etməlidir. Bununla əlaqədar olaraq dövlətin iki funksiyası - daxili və xarici funksiyası mövcud olmuşdur.

Dövlətin xarici funksiyası onun daxili funksiyası ilə bilavasitə bağlıdır. Dövlətin daxili funksiyası öz təsirini xarici funksiyaya da göstərir və onu şərtləndirir. Dövlətin xarici funksiyası dövlətin xarici siyasətinin həyata keçirilməsinə xidmət edir. Xarici siyasət bilavasitə daxili siyasətlə əlaqədardır, ondan irəli gəlir və onu davam etdirir. Məhz buna görə də siyasi rejimin mahiyyətini aşkarlamaq üçün xarici siyasətin təhlilinə ciddi diqqət yetirməlidir. Belə ki, hər bir xarici çarları ictimai-siyasi təbiətdən, cəmiyyətdə cərəyan edən proseslərin mahiyyətindən yaranıb formalaşır.

Qeyd etmək lazımdır ki, xarici siyasət dövlətin və millətin mənafeyini təmərküzləşdirilmiş şəkildə ifadə edən coğrafi, iqtisadi və siyasi reallıqları, konkret tarixi xüsusiyyətləri özündə əks etdirən, elmi surətdə əsaslandırılmış nəzəriyyəyə əsaslanmalıdır. Bu hər şeydən əvvəl, dövlətin və millətin təhlükəsizliyinin, onu başqa dövlətlərlə münasibətinin və xalq üçün daha əlverişli beynəlxalq şərait yaradılmasının fundamental istiqamətlərindən ibarət olmalıdır.

Dövlətin daxili və xarici siyasət fəaliyyətində tez-tez işlədilən, siyasi elmin mühüm anlayışlardan biri «milli təhlükəsizlik»dir. Milli təhlükəsizlik şəxsiyyətin, cəmiyyətin mövcudluğu və inkişafı üçün optimal şəraitin yaradılması üzrə səmərəli fəaliyyəti təmin edən sosial təsisatların vəziyyətini səciyyələndirir. Milli təhlükəsizlik dövlətin əsas fəaliyyət istiqamətlərindən biridir.

İlk dəfə olaraq «milli təhlükəsizlik» anlayışı 1904-cü ildə prezident T.Ruzveltin ABŞ konqresinə müraciətində işlədilib. Bu müraciətdə prezident Panama kanalı zonasının birləşdirilməsini ölkənin «milli təhlükəsizlik» mənafevləri ilə əsaslandırır. Sonrakı illərdə bu məsələ Amerika politoloqlarının tədqiqatlarında mərkəzi problemə çevrildi. Amerika müəllifləri «milli təhlükəsizlik» anlayışının mənbəyini «milli mənafevlər» nəzəriyyəsində görürlər. Məhz bu cür yanaşma sosioloq U.Lippman tərəfindən təklif olmuşdu. Tədqiqatçıların əksəriyyəti milli təhlükəsizliyi güc vasitəsilə (yəni bir dövlətin başqa dövlətlərə nisbətən üstün qüdrətə malik olması), ya da dövlətlərin qarşılıqlı fəaliyyəti mənafeyindən (yəni bütün beynəlxalq münasibətlər sisteminin inkişafı üçün optimal şəraitin yaradılması) müəyyən edirlər. B.Brondi, M.Qalperin, Q.Kan, H.Kissincer, Q.Lasvell,

H.Morgentan, C.Şlessincer və başqaları milli təhlükəsizlik problemi ilə məşğul olan ən görkəmli müəlliflərdir.

Qeyd etmək lazımdır ki, milli təhlükəsizlik əsasən üç geniş sahəyə ayrılır: dövlətin, cəmiyyətin və şəxsiyyətin təhlükəsizliyi. Onların yeri və rolu ictimai münasibətlərin xarakteri, siyasi quruluş, daxili və xarici təhlükələrin dərəcəsi ilə müəyyən olunur. Millət üçün böhranlı dövrlərdə cəmiyyətin və ya dövlətin təhlükəsizliyi üstünlük təşkil edə bilər. Bir qayda olaraq, daim belə böhranlı şərait yaradan avtoritar və totalitar recimlər cəmiyyətin təhlükəsizliyi hesabına dövlətin təhlükəsizliyini ön plana çəkirlər. Demokratik cəmiyyətlər üçün isə şəxsiyyətin azadlığı və təhlükəsizliyi daha qiymətlidir. Bu cəmiyyətin təhlükəsizliyi məqsəd deyil, şəxsiyyətin azadlığının və təhlükəsizliyinin təmin edilməsi funksiyasıdır.

Dövlətin təhlükəsizliyi səmərəli idarəetmə mexanizminin olması və siyasi qüvvələrin, ictimai qrupların fəaliyyətinin əlaqələndirilməsi nəticəsində əldə olunur.

Cəmiyyətin təhlükəsizliyi əhalinin bütün qruplarının hüquq və azadlıqlarının reallaşmasına və cəmiyyətin parçalanmasına (o cümlədən dövlət tərəfindən) aparan hərəkətlərin qarşısının alınmasına imkan verən ictimai təsisatların, normaların, inkişaf etmiş ictimai şüur formalarının olmasını nəzərdə tutur.

Şəxsiyyətin təhlükəsizliyi dövlətin və cəmiyyətin əks təsiri olmadan şəxsiyyətin qabiliyyət və tələbatlarını inkişaf etdirməyə və reallaşdırmağa imkan verən hüquqi və mənəvi normalar kompleksinin, ictimai təsisat və təşkilatların formalaşdırılmasından ibarətdir.

Məzmun baxımından milli təhlükəsizlik müxtəlif sahələrə, struktur elementlərinə bölünür. Bu elementlərə ilk növbədə aşağıdakılar aiddir:

- siyasi təhlükəsizlik;
- iqtisadi təhlükəsizlik;
- hərbi təhlükəsizlik;
- ekoloji təhlükəsizlik;
- informasiya təhlükəsizliyi;
- millətin mədəni inkişafının təhlükəsizliyi.

Siyasi təhlükəsizlik millətin, onun yaratdığı dövlət təsisatlarının dövlət quruluşu məsələlərini müstəqil həll etməsini, şəxsiyyətin və cəmiyyətin mənafeyinə uyğun müstəqil daxili və xarici siyasətin həyata keçirilməsini bildirir. Başqa sözlə, siyasi təhlükəsizlik qlobal beynəlxalq sistem çərçivəsində sabit siyasi suverenliyin olması və siyasi sistemin formalaşması ilə (bu sistem şəxsiyyətin prioritetliyinə əsaslanaraq müxtəlif sosial qruplar arasında mənafehlərin tarazlığını təmin edir) əldə olunan cəmiyyətin siyasi sabitliyini nəzərdə tutur. Həm birincisinin, həm də ikincisinin olmaması ölkənin siyasi təhlükəsizliyinin dağılmasına gətirib çıxarır.

İqtisadi təhlükəsizlik şəxsiyyətin və cəmiyyətin tələbatlarının reallaşmasına yönələn məhsuldar qüvvələrin və iqtisadi münasibətlərin inkişaf səviyyəsi ilə, inkişaf etmiş infrastrukturun və faydalı qazıntıların, ixtisaslı işçi qüvvəsinin və onların hazırlanması sisteminin olması ilə, həmçinin dünya təsərrüfatı sistemində inteqrasiyası ilə xarakterizə olunur. İqtisadi avtargiya (avtargiya – ölkə iqtisadiyyatının başqa ölkələrin iqtisadiyyatından ayrılmasına yönələn və bir dövlət çərçivəsində bağlı təsərrüfat yaratmağı qarşısına məqsəd qoyan siyasət) və iqtisadi asılılıq eyni dərəcədə iqtisadi təhlükəsizlik sistemini dağıdır.

Hərbi təhlükəsizliyin spesifikliyi ondadır ki, o milli təhlükəsizlik mənafeələrinin silahlı zorakılıq vasitələri ilə təmin olunması imkanını xarakterizə edir. Hərbi təhlükəsizliyin xarici aspekti millətin xaricdən olan hərbi qüvvənin qarşısını almaq qabiliyyətini əks etdirir. Bu müasir silahlı qüvvələrin olmasını, kollektiv və ya ümumi təhlükəsizlik sistemlərin yaradılmasını, bu və ya başqa hərbi-siyasi ittifaqlara daxil olmağı nəzərdə tutur. Hərbi təhlükəsizliyin daxili aspekti güclü silahlanma yarışı, ictimai şüurun hərbişəkiləşdirilməsi, ölkə daxilində ordunun siyasi rolunun güclənməsi ilə bağlıdır. İqtisadiyyatın və ictimai həyatın bütün sahələrinin hərbişəkiləşdirilməsindən imtina edilməsi, ordunun siyasətsizləşdirilməsi, hərbi komandanlığın mənafeələrinə nisbətən milli təhlükəsizlik mənafeələrinin prioritetliyi ölkənin hərbi təhlükəsizliyinin möhkəmləndirilməsinə xidmət edir.

Millətin mədəni inkişafının təhlükəsizliyi, ekoloji təhlükəsizlik və informasiya təhlükəsizliyi problemləri də milli təhlükəsizlik konsepsiyasında mühüm yer tutur. Belə ki, bunlar cəmiyyətin və şəxsiyyətin tələbatları ilə bilavasitə bağlı olan məsələlərdir.

Dövlətin daxili funksiyası onun əsas, başlıca funksiyasıdır. Çünki dövlət daxili funksiyanın tələbləri üzündən meydana gəlmişdir və bu funksiya dövlətin mahiyyətini göstərir. Xarici funksiya isə daxili funksiyadan irəli gəlir, onu davam etdirir və tamamlayır.

Metod yunan sözü olub tədqiqat üsulu və ya dərk etmə, nəzəriyyə, təlim deməkdir. O, həyatı proseslərin ümumi qarşılıqlı əlaqəsini və məntiqini əks etdirir, gerçəkliyin öyrənilməsi üsulunu və ona yanaşmağı səciyyələndirir.

Elmin metodu qarşıya qoyulan tədqiqatçı məqsədinin həlli üçün dərk edilən obyektə dərk edilən obyektiv qarşılıqlı fəaliyyətini təmin edən prinsiplərin, normaların, vasitələrin və prosedurların məcmusudur.

Dövlətin funksiyalarının həyata keçirilməsinin forma və metodları ilə əlaqədar elmi ədəbiyyatda fərqli təsnifatlar yaradılmışdır. Socioloci, hüquqi kriteriyalar, həmçinin konkret idarəetmə kriteriyası əsasında yaranan təsnifatlar ən əsas təsnifatlardır. Dövlət və hüquq nəzəriyyəsinə aid ədəbiyyatda daha çox hüquqi kriteriya əsasında aparılan təsnifatın öyrənilməsinə, açıqlanmasına üstünlük verir. Biz də ümumi ənənədən çıxış edərək həmin

kriteriya əsasında yaranan təsnifat üzərində geniş dayanacağıq. Digərlərinə isə dərin nəzər yetirməklə kifayətlənəcəyik.

Sosioloji kriteriyadan çıxış edən müəlliflər dövlətin funksiyalarının həyata keçirilməsinin iqtisadi, siyasi, inzibati və ideoloji forma və metodlardan danışmağa üstünlük verirlər. Politoloji yanaşmaya görə, dövlətin funksiyalarının həyata keçirilməsinin forma və metodları iki əsas qismə: liberal (islahatçı) və zorakı forma və metodlara bölünür. Metaforik şəkildə onlara «qoğal və qamçı» metodları da deyilir. Konkret idarəetmə kriteriyasından yanaşdıqda isə, bilavasitə dövlət idarəetməsi ilə bağlı olan fəaliyyət forması və metodları əsas götürülür.

Dövlətin funksiyalarının həyata keçirilməsinin forma və metodları hüquqi kriteriya əsasında təsnifləndirilərkən dövlət mexanizminin əsas tərkib hissələrinin fəaliyyətinə, yəni dövlət fəaliyyətinin spesifik növlərinə xüsusi əhəmiyyət verilir.

Bu halda dövlətin funksiyalarının həyata keçirilmə formalarına aşağıdakılar aid edilir:

- dövlətin qanunvericilik fəaliyyəti;
- dövlətin idarəetmə fəaliyyəti;
- ədalət məhkəməsi sahəsində dövlət fəaliyyəti;
- qanunların həyata keçirilməsi üzərində nəzarətin həyata keçirilməsi ilə bağlı olan fəaliyyət.

Göründüyü kimi, bu halda dövlət fəaliyyətinin müxtəlif qollarda xüsusiyyətlər və onların fəaliyyətinin spesifik növləri nəzərə alınır. Beləliklə də, qanunvericilik fəaliyyəti, dövlət idarəçiliyi (dövlət intizamçılığı), ədalət mühakiməsinin həyata keçirilməsi üzrə fəaliyyət, həmçinin də nəzarətedici fəaliyyət dövlətin funksiyalarının həyata keçirilməsinin əsas formaları kimi qəbul edilir.

Qanunvericilik fəaliyyəti fiziki və hüquqi şəxslərin, dövlət qurumlarının, vətəndaşların azad iradəsi əsasında yaranan təşkilatların, müəssisələrin fəaliyyətini tənzimləyən ümumməcburi xarakterli davranış qaydalarının, hüquq normalarının müəyyənlişməsi üzrə dövlət fəaliyyətidir. Hüquq normaları vasitəsilə təsbit olunan ümumməcburi davranış qaydaları, ilk növbədə, konstitusiyada və qanunlarda öz əksini tapır. Ümumi qaydaya əsasən, qanunlar nümayəndəli orqan kimi təşkil olunan parlament tərəfindən qəbul edilir. Parlament qanunvericilik siyasətini xalqdan alır və buna görə də ona xalqın adından qanunvericilik işini həyata keçirmək həvalə olunur. Lakin bir sıra dövlətlərin təcrübəsi göstərir ki, bu qaydadan kənara çıxma halları da mövcuddur. Məsələn, Fransa Respublikası Konstitusiyasının 34-cü maddəsində qanunların parlament tərəfindən qəbul edilməsi təsbit olunsa da, həmin Konstitusiyanın 38-ci maddəsində deyilir ki, «Hökumət öz

proqramını həyata keçirmək üçün, adətən Parlamentdən ordonanslar yolu ilə məhdud bir müddət üçün qanunvericilik sahəsinə aid olan tədbirlərin həyata keçirilməsinə icazə verilməsini xahiş edir.

Ordonanslar Dövlət Şurası tərəfindən baxıldıqdan sonra Nazirlər Şurası tərəfindən qəbul olunur. Onlar dərc edildikdən sonra qüvvəyə minir. Lakin səlahiyyətlərin təmsil olunması haqqında qanunla müəyyən olunmuş müddət başa çatana qədər onların təsdiq olunması haqqında qanun layihəsi Parlamentə təqdim edilməzsə, öz qüvvəsini itirir.

Bu maddənin birinci abzasında dövlətin müddətin başa çatması ilə qanunvericilik sahəsinə aid məsələlər üzrə ordonanslar yalnız qanunla dəyişdirilə bilər.

Qanunvericilik təcrübəsində və hüquq ədəbiyyatında buna qanunvericilik səlahiyyətinin təmsilçiyə verilməsi deyilir. İtaliya Respublikasının qanunvericiliyində də müəyyən məsələlər üzrə qanunvericilik səlahiyyətinin təmsilçiyə verilməsi mümkün hesab olunur. Bu məsələ ilə əlaqədar Kubanın, Çinin və s. dövlətlərin özünəməxsus təcrübəsi var.

Qanun qüvvəli normativ hüquqi aktlar isə parlament tərəfindən deyil, digər dövlət orqanları tərəfindən qəbul edilir. Həmin normativ hüquqi aktlar Konstitusiyaya və qanunlara uyğun olmalıdır. Məsələn, Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasında deyilir ki, Azərbaycan Respublikası qanunvericilik sistemində daxil olan qanun qüvvəli aktlar Azərbaycan Respublikası Prezidentinin fərmanlarından, Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin qərarlarından və mərkəzi icra hakimiyyəti orqanlarının normativ aktlarından ibarətdir. Konstitusiyada həmçinin o da təsbit olunur ki, qanunlar Konstitusiyaya, Azərbaycan Respublikası Prezidentinin fərmanları Konstitusiyaya və qanunlara, Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin qərarları Konstitusiyaya, qanunlara və Azərbaycan Respublikası Prezidentinin fərmanlarına, mərkəzi icra hakimiyyətinin orqanlarına aktları isə Konstitusiyaya, qanunlara, Azərbaycan Respublikası Prezidentinin fərmanlarına və Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin qərarlarına zidd olmamalıdır.

Qanunlara və digər normativ hüquqi aktlara dövlətin ərazisində olan bütün fiziki və hüquqi şəxslər, o cümlədən, əcnəbilər tərəfindən riayət olunmalıdır. Onların pozulması hüquqi məsuliyyətin yaranmasına səbəb olur. Məhz hüquq pozuntusu hüquqi məsuliyyətin əsasını təşkil edir. Hüquq məsuliyyətinin dərəcəsi hüquq pozuntusunun ağırlıq dərəcəsinə uyğun olur. Hüquq pozuntusunun ağırlıq dərəcəsinə müvafiq olaraq intizam məsuliyyəti, inzibati-hüquq məsuliyyəti, mülki-hüquq məsuliyyəti, maddi məsuliyyət və cinayət-hüquq məsuliyyəti yaranır. Cinayət-hüquq məsuliyyəti onların ən ağıridir. Hüquq məsuliyyəti öz sosial təyinatına malikdir. Bu təyinat ədalətli, əsaslı və qanuni cəzalandırma yolu ilə insan və vətəndaş hüquq və azadlıqlarını, mülkiyyəti, ictimai qaydanı və hüquq qaydasını, ictimai təhlükəsizliyi, dövlətin konstitusiya quruluşunu mühafizə etməkdən ibarətdir.

Dövlətin qanunvericilik fəaliyyəti onun funksiyalarının həyata keçirilməsi forması kimi çıxış etməklə həmin funksiyaların reallaşması üçün hüquqi əsas yaradır. Məhz bu fəaliyyətin hesabına dövlət fəaliyyətinin normativ bazası yaranır və dövlət öz funksiyalarını həyata keçirərkən həmin bazaya əsaslanır.

Dövlət idarəetməsi icraedici, inzibati fəaliyyəti də əhatələməklə, əsasən geniş tərkibə və mürəkkəb struktura malik olan icra aparatı vasitəsilə həyata keçirilir. Dövlət idarəetmə fəaliyyəti, ilk növbədə, konstitusiyaya və qanunlara əsaslanır. Bununla bərabər, həmin fəaliyyətin həyata keçirilməsi icra orqanları tərəfindən normativ aktların qəbul edilməsini və onların vasitəsilə həyata keçirilməsini ehtiva edir.

Dövlət idarəçiliyi ictimai həyatın bütün sahələri ilə bağlı olduğundan dövlətin funksiyalarının həyata keçirilməsinin bu forması həmin funksiyaların reallaşması baxımından çox mühüm əhəmiyyətə malikdir. Həmin forma dövlətin funksiyalarının həyatda maddiləşməsinə, real münasibətlər müstəvisinə keçməsinə, dövlət orqanlarının, vəzifəli şəxslərin fəaliyyətində reallaşmasını təmin edir. Dövlət idarəetməsi çoxaspektli fəaliyyətdir və bu fəaliyyət məhz dövlət mexanizminin müxtəlif elementləri vasitəsilə reallaşır. Dövlət idarəetməsinin dövlət mexanizmi tərəfindən reallaşması sistemli xarakter daşıyır. Belə bir xüsusiyyətə malik olmadan dövlət idarəetməsinin həyata keçirilməsi mümkün deyil. Belə ki, dövlət idarəetməsində müxtəlif dövlət orqanları və dövlətin digər strukturları, vəzifəli şəxslər və digər dövlət qulluqçuları iştirak edir, böyük həcmdə idarəetmə qərarları qəbul olunur. Yalnız dövlət idarəetməsinin sistemliliyi onların fəaliyyətinə məqsədyönlü xarakter qazandırır, koordinasiya edir, subordinasiya olunmasına imkan yaradır və səmərəli nəticə verməsinə yol açır.

İqtisadiyyatın, mədəniyyətin, elmin, sosial təminat sahəsinin, səhiyyənin, nəqliyyat və rabitə sisteminin inkişaf etdirilməsi, ictimai asayişin, hüquq qaydasının təmin edilməsi, ölkənin müdafiə olunması və s. sahələrdə dövlət idarəetməsinin səmərəliliyi həm prioritetlərin dəqiq şəkildə müəyyənələnməsi və strateji fəaliyyət proqramlarının işlənilib hazırlanması, həm də cari məsələlərin dərhal, operativcəsinə və qanunçuluğun tələblərinə uyğun şəkildə həyata keçirilməsindən asılıdır. Bu isə, dövlət idarəetməsi sahəsində düzgün kadr siyasətinin aparılması, kadr hazırlığı işinin yüksək səviyyədə həyata keçirilməsi, inzibati aparatın keyfiyyətli şəkildə təşkil olunması və bürokratik əngəllərin minimum səviyyəyə endirilməsi ilə əlaqəlidir. Dövlət idarəetməsində ən vacib olanı bu fəaliyyətin hüquq və azadlıqların nəzərə alınması, onların təmin edilməsi yolu ilə reallaşması, qanunun tələblərinə riayət olunmasının və hüquqiliyin vacib prinsip kimi qəbul edilməsi, hüquq pozuntuları baş verdiyi hallarda məsuliyyətin labüdlüyünün təmin edilməsidir.

Ədalət məhkəməsi sahəsində dövlət fəaliyyəti məhkəmə sisteminə daxil olan məhkəmələr tərəfindən ədalət məhkəməsinin həyata keçirilməsi yolu ilə reallaşır. Ədalət məhkəməsinin həyata keçirilməsi, yalnız dövlət hakimiyyətinin müstəqil bir yolu olan məhkəmə hakimiyyətinin əsas orqanlarının-məhkəmələrin səlahiyyətindədir. Bu halda məhkəmə deyərkən, məhkəmə hakimləri nəzərdə tutulur. «Məhkəmələr və hakimlər haqqında» Azərbaycan Respublikası Qanununun 92-ci maddəsində deyilir ki, hakimlər ədalət mühakiməsini həyata keçirmək üçün qanunla müəyyən edilmiş səlahiyyətlərə malik olan şəxslərdir.

Hüquqi dövlətdə ədalət məhkəməsinin həyata keçirilməsi insan və vətəndaş hüquq və azadlıqlarının, bütün fiziki və hüquqi şəxslərin hüquqlarının və qanuni mənafelərinin hər cür qəsdlərdən və qanun pozuntularından müdafiə edilməsi, hüquq qaydasının təmin edilməsi məqsədlərinə xidmət edir.

Məhkəmələr ədalət mühakiməsini həyata keçirməklə dövlət funksiyalarının qanunçuluq əsasında reallaşmasına xidmət edir və onlara verilmiş səlahiyyətlərə uyğun olaraq həmin funksiyaların reallaşmasının ələhinə yönələn hüquqazidd xarakterli əməllərin qarşısını alır. Beləliklə, bu dövlətin funksiyalarının həyata keçirilməsinin bir forması çıxış edir.

Qanunların həyata keçirilməsi üzərində dövlət nəzarəti müxtəlif təşkilati-hüquqi formada reallaşmaqla qanunçuluğun təmin edilməsinə xidmət edir. Dövlət nəzarəti həm subordinasiya qaydasında bir-birindən asılı olan dövlət orqanlarının fəaliyyətində (hakimiyyət səlahiyyətləri baxımdan daha yüksəkdə duran orqanların onlara tabe olan orqanlar üzərində nəzarəti həyata keçirməklə), həm də xüsusi səlahiyyətli orqanların onların tabeçiliyində olmayan və ya onlardan asılı olmayan orqanlar üzərində nəzarətin həyata keçirilməsində ifadə olunur.

Ümumiyyətlə, qanunçuluğun təmin edilməsi məqsədi ilə həyata keçirilən dövlət nəzarətinin iki əsas növünü fərqləndirmək olar. Onlardan biri məhkəmə nəzarəti, digəri isə inzibati nəzarətdir.

Məhkəmə nəzarəti məhkəmə orqanları tərəfindən həyata keçirilən hüquq mühafizəetmə fəaliyyəti ilə reallaşır. Məhkəmə nəzarəti sahəsində konstitusiyaya nəzarətinin xüsusi yeri var.

İnzibati nəzarətin həyata keçirilməsində isə müxtəlif dövlət strukturları, o cümlədən, gömrük, maliyyə, vergi, ekoloji, sanitariya-epidemiya və s. nəzarətlə bağlı ixtisaslaşmış qurumlar iştirak edir. Bu növ nəzarət həyata keçirilərkən müxtəlif inzibati məcburiyyət və inzibati məsuliyyət tədbirlərindən istifadə olunur. İnzibati məsuliyyət tədbirləri inzibati hüquqpozmalarına yol verildiyi halda tətbiq olunur.

Bəzən geniş səlahiyyətli xüsusi dövlət nəzarəti orqanları da yaradılır. Rusiya Federasiyasında prokuror həyata keçirən prokurorluq orqanlarını buna misal göstərə bilərik.

Qanunların həyata keçirilməsi üzərində dövlət nəzarətinin spesifikliyi ondan ibarətdir ki, nəzarəti həyata keçirən orqan müvafiq obyektin operativ-təsərrüfat və ya digər peşə fəaliyyətinə bilavasitə müdaxilə etmir, onun fəaliyyətinə qununçuluğun səviyyəsini yoxlayır, faktları müəyyənləşdirir və öz qərarlarında həmin faktlara qiymət verir. Buna əsas olduqda isə müvafiq qaydada məsuliyyət məsələsinin həll edilməsi təşəbbüsünü həyata keçirir.

Dövlət və hüquq nəzəriyyəsində dövlətin funksiyalarının həyata keçirilməsi formalarının təsnifləşdirilməsi üçün geniş istifadə olunan başqa bir kriteriya isə dövlət orqanlarının xarici əlamətlərinə görə eyni növdən olan fəaliyyəti ilə bağlıdır. M.İ. Baytin yazır ki, bu təsnifləşdirmə dövlətin öz funksiyalarını necə həyata keçirməsini, öz vəzifələrini və funksiyalarını həyata keçirərkən hüquqdan necə istifadə etməsini açıqlamağa xidmət edir.

Həmin təsnifləşdirmədə dövlətin funksiyalarının həyata keçirilməsinin hüquqi və təşkilati (faktiki) formaları fərqləndirilir. Bir çox hallarda təşkilati formalara qeyri-hüquqi formalar da deyilir. Lakin bu, onları bir-birinə qarşı qoymaq, bir-birindən ayırmaq kimi başa düşülməməlidir. Belə ki, dövlətin funksiyalarının həyata keçirilməsinin hüquqi formaları həm də təşkilati formada olur. Lakin təşkilati formalardan elələri var ki, onlar bilavasitə hüquqi əhəmiyyət kəsb etmir. V.E. Çirkin qeyri-hüquqi formalardan danışarkən yazır ki, onlara dövlət orqanlarında və vəzifəli şəxslər tərəfindən həyata keçirilən gündəlik təşkilati, cari operativ işlər, iqtisadiyyatın və mədəniyyətin inkişaf etdirilməsi ilə bağlı proqramların işlənilib hazırlanması və həyata keçirilməsi, təbii fəlakətin doğurduğu nəticələrin aradan qaldırılması üçün eksterin tədbirlərin görülməsi və s. bu kimi fəaliyyət növləri aiddir.

Dövlətin funksiyalarının həyata keçirilməsi formalarından bir qisminin qeyri-hüquqi formalar kimi izah edilməsi onların hüquqazidd olması mənasını vermir.

Həmin yanaşmaya görə, dövlətin funksiyalarının həyata keçirilməsinin hüquqi formalarına hüquqyaradıcılıq və hüquq tətbiq etmə fəaliyyəti aiddir.

Beləliklə, dövlətin hüquqyaradıcı fəaliyyəti, yəni normativ aktların işlənilib hazırlanması və qəbul olunması, dərc edilməsi, hüquq normalarının dəyişdirilməsi və ya ləğv edilməsi dövlətin funksiyalarının həyata keçirilməsinin bir forması kimi qəbul edilir. Hüquqyaradıcı fəaliyyətin nüvəsi, əsas tərkib hissəsi dövlətin qanunvericilik fəaliyyətindən ibarətdir.

Dövlət orqanlarının hüquq tətbiq etmə aktlarının qəbul edilməsi yolu ilə normativ hüquqi aktların realizə olunması istiqamətindəki hüquq tətbiq etmə fəaliyyəti iki növə bölünür. Onlardan biri operativ-icra fəaliyyəti, ikincisi isə hüquq mühafizə etmə fəaliyyətidir.

Dövlətin funksiyalarının həyata keçirilməsinin faktiki və ya təşkilati formaları bilavasitə hüquqi nəticə doğurmayan təşkilati xarakterli fəaliyyətdə öz əksini tapır. Dövlətin funksiyalarının həyata keçirilməsi baxımından bu cür fəaliyyətin mühüm əhəmiyyəti var və həmin formalar hüquqi nəticələr doğurmasa da, hüquqi cəhətdən tənzimlənən sahədən kənara çıxmır, qanunçuluğa riayət olunmaqla həyata keçirilir.

Dövlət və hüquq nəzəriyyəsində dövlətin funksiyalarının həyata keçirilməsinin aşağıdakı təşkilati formalarından bəhs olunur:

- 1) təşkilati-reqlamentləşdirici fəaliyyət forması;
- 2) təşkilati-təsərrüfat fəaliyyət forması;
- 3) təşkilati-ideoloji fəaliyyət forması.

Təşkilati-reqlamentləşdirici fəaliyyət dövlət mexanizminin tərkib hissələrinin fəaliyyət göstərə bilməsi üçün texniki-təşkilati təminatın yaradılması, o cümlədən, bu və ya digər konkret-siyasi məsələlərin həlli ilə bağlı operativ-təşkilati işlərin həyata keçirilməsində ifadə olunur.

Təşkilati-təsərrüfat fəaliyyəti dövlətin müxtəlif funksiyalarının həyata keçirilməsinin maddi təminatını yaratmaq məqsədinə xidmət edən operativ-texniki, cari təsərrüfat işlərinin görülməsi ilə bağlı olan fəaliyyətdir.

Təşkilati-ideoloji fəaliyyət isə dövlətin funksiyalarının reallaşması üçün mütəmadi olaraq operativ-izahedici, tərbiyəedici, maarifləndirici və informasiya təminatı ilə bağlı fəaliyyətin həyata keçirilməsi yolu ilə reallaşan fəaliyyətdir.

Dövlətin funksiyalarının həyata keçirilməsi formaları kimi metodları da müxtəlifdir. Həmin metodlar dövlətin funksiyalarına görə də bir-birindən fərqlənir. Məsələn, müdafiə funksiyasını həyata keçirmək üçün dövlət, əsasən, inandırma və məcburetmə metodlarından istifadə edir. İqtisadi funksiyanı həyata keçirərkən isə başqa metodlara, yəni investisiya qoyma, proqnozlaşdırma, kreditvermə, istehlakçıların maraqlarının müdafiə olunması, istehsal olunan məhsulların keyfiyyətinə nəzarət və s. metodlara müraciət olunur. Bununla bərabər, eyni bir metod bir neçə funksiyanın həyata keçirilməsində istifadə oluna bilər. Məsələn, dövlətin funksiyaları həyata keçirilərkən dövlət orqanları tərəfindən müəyyən strukturların yaradılması təsisetmə metoduna əsaslanır.

Hüquq ədəbiyyatında dövlət funksiyalarının həyata keçirilməsinin təsisetmə, stimullaşdırma, icazəvermə, müdafiəetmə, qadağanetmə, məsuliyyətin müəyyənləşdirilməsi, nəzarət və təftiş, repressiya (məcburetmə və ya vadar etmə), təhdidetmə, tələbetmə, neytrallıq və s. metodlardan bəhs olunur. Dövlət öz funksiyalarını həyata keçirərkən bu metodlardan tək-tək yox, funksiyaların xarakterinə, tətbiq olunma sahəsinə uyğun olaraq müxtəlif kombinasiyalarda istifadə edir.

SUAL 2. DÖVLƏTİN DAXİLİ FUNKSİYASININ ANLAYIŞI VƏ ƏLAMƏTLƏRİ.

Dövlət siyasi təşkilat kimi istər ölkə daxilində, istərsə onun xaricində çoxcəhətli fəaliyyət həyata keçirir. Dövlətin müxtəlif inkişaf mərhələlərində sinfi mahiyyətini, sosial rolunu və əsas vəzifələrini ifadə edən çoxcəhətli fəaliyyətinin başlıca istiqaməti onun funksiyası adlanır. Dövlət ictimai həyatın iqtisadi, siyasi, mədəni, hərbi və s. kimi bütün sahələrinə rəhbərlik edir. Lakin dövlətin funksiyası öz məzmununa görə dövlət fəaliyyətinin hər hansı bir sahəsini və ya bütün sahələrini deyil, eyni məzmunlu bir sıra sahələrini əhatə edir. Belə ki, ölkənin təsərrüfat fəaliyyətinin başlıca istiqamətini onun iqtisadi funksiyaları, ölkənin müdafiə qabiliyyətinin möhkəmləndirilməsi sahəsində fəaliyyətinin başlıca istiqamətini, ölkəni kənar hücumlardan qorumaq funksiyası təşkil edir.

Dövlətin funksiyaları daxili və xarici funksiyalara ayrılır. Daxili funksiyalar dövlətin ölkə daxilində fəaliyyəti ilə bağlıdır. Belə funksiyalara, məsələn, istismarçı dövlətlərdə zəhmətkeş kütlələri əzmək funksiyası, sosialist ölkələrində təsərrüfat-təşkilat, mədəni-tərbiyə funksiyaları və s. aiddir. Dövlətin xarici funksiyaları xarici siyasət aləmində onun fəaliyyətinin başlıca istiqamətidir. İstismarçı dövlətlərin xarici funksiyasına özgə ərazilərini tutmaq, sosialist dövlətinin xarici funksiyalarına sosialist ölkələri sistemi ilə qardaşcasına əməkdaşlıq və qarşılıqlı yardım funksiyası, sülh uğrunda mübarizə və kapitalist ölkələri ilə dinc yanaşı yaşamaq funksiyası kimi misal göstərmək olar.

Dövlətin əsas funksiyalarını onun qeyri-əsas funksiyalarından fərqləndirmək lazımdır: qeyri-əsas funksiyalar fəaliyyət istiqamətləri olmayıb, xalq təsərrüfatının və ya idarəetmənin hər hansı bir sahəsi ilə bağlıdır (şəhərlərdə kommunal təsərrüfatın, səhiyyə orqanları sisteminin təşkili, planlaşdırma, dövlətlərlə mədəni əlaqələrin yaradılması və s.).

İctimai münasibətlərin tənzimlənməsi və cəmiyyətin bütövlüyünün təmin edilməsi dövlətin əsas vəzifələrindəndir. Həmin vəzifələrin həyata keçirilməsi üçün dövlət orqanları fəaliyyət göstərir. Dövlət bu mənada, funksional bir sistem və ya funksional mexanizmdir. Dövlət ictimai münasibətlərin tənzimlənməsi fəaliyyətini həyata keçirərkən təsvir etdiyi sahələrə müvafiq olaraq onun əsas fəaliyyət sahələri və istiqamətləri meydana gəlir.

Dövlət hakimiyyətinin, dövlət idarəetməsinin həyata keçirilməsinin özü, sözün geniş mənasında, dövlətin funksiyalarının həyata keçirilməsi deməkdir. Dövlət hakimiyyəti dövlət idarəetməsinin həyata keçirilməsi deməkdir, yəni dövlətin varlığını təsdiq edən fəaliyyət olmaqla dövlətin funksiyalarının həyata keçirilməsi vasitəsi ilə ictimai həyatın, ictimai münasibətlərin müxtəlif sahələrində konkretləşir, dövləti real hadisəyə, ictimai xarakterli bir gücə çevirir, onu obyektivləşdirir. Dövlətin fəaliyyəti kortəbii, məqsədsiz, sporadik xarakterli fəaliyyət olmayıb onun mahiyyətinə, məqsəd və vəzifələrinə, sosial təyinatına uyğun gəlir.

Beləliklə, dövlətin funksiyaları onun mahiyyətindən, məqsəd və vəzifələrindən irəli gələn fəaliyyət istiqamətləri kimi təzahür olunur. Həmin fəaliyyət istiqamətləri birbaşa dövlətin məqsəd və vəzifələrinin həyata keçirilməsinə xidmət etməklə bərabər, onun mahiyyətini, həmçinin dövlət hakimiyyətinin xarakterini ifadə edir. Dövlətin funksiyalarının, onun məqsəd və vəzifələrinin həyata keçirilməsinə xidmət etməsi onların bir-birilə qarşılıqlı əlaqədə omlası və qarşılıqlı olaraq bir-birinə təsir göstərməsi ilə müşayiət olunur.

Bəzən elmi ədəbiyyatda dövlətin funksiyaları ilə vəzifələrinin eyniləşdirilməsi hallarına da rast gəlirik. Qərb hüquq elmində isə, dövlətin funksiyalarından yox, dövlətin vəzifələrindən danışmağa üstünlük verilir. Nəzəriyyəçilərin bir çoxu belə hesab edir ki, «dövlətin funksiyaları» ilə «dövlətin vəzifələri»nin bir-birinə çox yaxın anlayışlar olmasına baxmayaraq, onlar fərqli hadisələri ifadə edir. Buna görə də onları eyniləşdirmək olmaz. Dövlətin vəzifələri dövlətin qarşısında duran (dövlətin sosial təyinatı ilə müəyyənlanmış) əsas tələbləri, dövlətin nələri etməli olduğunu ifadə edir. Dövlətin funksiyaları isə dövlətin vəzifələrinin həyata keçirilməsinə istiqamətlənmiş fəaliyyətdir, vəzifələrin icra olunması prosesidir. Özü də müəyyən istiqaməti olan məqsədyönlü fəaliyyətdir, yəni fəaliyyət istiqamətidir. Bu baxımdan M.İ. Baytin yazır ki, dövlətin vəzifələri və funksiyaları «qarşılıqlı olaraq bir-birinə bağlı olan, yaxın anlayışlardır, lakin onlar eyni deyil. Onları nə qarşı-qarşıya qoymaq, nə də eyniləşdirmək olmaz.

Dövlətin vəzifələrində onun sosial təyinatı, bu və ya digər tarixi dövrdə onun tarixi missiyası müəyyənləşir.

Həmin vəzifələr dövlətin funksiyalarına münasibətdə başlanğıc kimi çıxış edir, onların bilavasitə şərtləndiricisi kimi təzahür olunur. Vəzifələrdə iqtisadiyyatın və siyasətin dövlətin funksiyalarının inkişafına təsiri cəmləşir.

Dövlətin funksiyaları onun vəzifələrinin reallaşması, həyata keçirilməsi vasitəsidir. Dövlətin vəzifələri onun funksiyalarının icra olunması yolu ilə həyatda öz təcəssümünü tapır.

Dövlətin vəzifələri dövlət hakimiyyətinin, dövlət idarəetməsinin həyata keçirilməsinin prioritet istiqamətləri və bu istiqamətləri müəyyənləşdirən əsas məsələlərdir. Funksiyalar isə onların həllinə yönələn fəaliyyət növləridir. Ona görə də, dövlətin funksiyalarını onun məqsəd və vəzifələrin həyata keçirilmə vasitələri kimi başa düşmək olar.

Dövlətin məqsəd və vəzifələrindən danışarkən belə təsəvvür yaranmamalıdır ki, onlar mütləq dövlət tərəfindən rəsmi qaydada elan edilir, qanunvericilikdə təsbit olunmaqla yazılı şəkildə cəmiyyətə təqdim olunur. Biz daha geniş yanaşmadan çıxış edərək onları dövlətə immanent olan hadisə hesab edirik. Dövlətin məqsəd və vəzifələri dövlət hakimiyyətinin xarakterində, dövlət iradəsinin ifadə tərzində, dövlətin təmsil etdiyi sivilisasiyanın, mədəniyyətin doğurduğu dəyərlərdə, prinsiplərdə və institutlarda konkretləşir,

bu təşkilatın fəaliyyətini onlarla əlaqəli şəkildə istiqamətləndirir. Onların bəyan edilməsi cəmiyyətin inkişafının son dövrlərində baş vermişdir, yəni konstitusiyalı dövlətlərin formalaşması həm də dövlətin məqsəd və vəzifələrinin konstitusiyada təsbit olunmasına səbəb olmuşdur. Bu proseslərin gedişində dövlət insan və cəmiyyət qarşısında öhdəliklərə malik olan təşkilat kimi qəbul edildiyindən onun məqsəd və vəzifələrinə də xüsusi maraq yaranmışdır. Buna qədər mövcud olan dövlətlər də məqsəd və vəzifələrə malik olmuş və yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, onlar dövlət hakimiyyətinin xarakteri, hakimiyyətin həyata keçirilməsinin üsul və vasitələri, siyasi şüur və siyasi mədəniyyət, siyasi institutlar vasitəsilə cəmiyyətə təsir göstərmişdir. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, dövlətin məqsəd və vəzifələri cəmiyyətə necə təsir göstərsə, real olaraq da o cürdürlər. Qanunvericilik vasitəsilə onların bəyan edilməsi hələ o demək deyil ki, formal olaraq təsbit olunanlar real məqsəd və vəzifələrdir.

Dövlətin funksiyalarında onun mahiyyəti, ictimai inkişafın əsas məsələlərinin həllində və hər şeydən əvvəl, ölkə əhalisinin müxtəlif mənafeələrinin təmin edilməsində dövlətin oynadığı real rol ifadə olunur. Dövlətin funksiyaları dövlətin inkişafının bu və ya digər dövrlərində onun qarşısında duran əsas vəzifələrdən asılı olaraq müəyyən edilir və bu vəzifələrin həyata keçirilmə vasitəsinə özündə təcəssüm etdirir. Dövlət vəzifələrinin məzmunu müxtəlif daxili və xarici amillərlə müəyyən olunur. Belə ki, ölkənin iqtisadi həyatında baş verən böhranlı hallar dövlətin, onun bütün orqanlarının qüvvələrini iqtisadi vəzifələrin həllində cəmləşdirməyi tələb edir. Cinayətkarlığın artması dövləti onunla mübarizəni gücləndirmək üzrə vaxtında ciddi əməli tədbirlər görməyə, onu doğuran səbəbləri və şəraiti aşkar etməyə və aradan qaldırmağa təhrik edir. Xarici təcavüz təhlükəsi dövlət mexanizmini ölkə əhalisini onun qarşısının alınmasına hazırlanmağa səfərbər edir.

Elmi ədəbiyyatda dövlətin funksiyaları müxtəlif cür izah edilir. Buna görə də dövlətin funksiyaları barəsində çoxlu təriflər yaranmışdır. Onlar müxtəlif cür ifadə olunsalar da, demək olar ki, mahiyyətcə bir-birindən bir o qədər də fərqlənmirlər. Həmin təriflərdən bəzilərinə nəzər yetirək.

«Dövlət funksiyaları onun sinfi və ümumbəşəri mahiyyətini, sosial təyinatını ifadə edən, konkretləşdirən əsas daxili və xarici fəaliyyət istiqamətləridir».

«Funksiyalar dövlətin cəmiyyətdəki təyinatı, əsas vəzifələri ilə şərtlənən əsas fəaliyyət istiqamətləridir».

«Dövlətin əsas fəaliyyət istiqamətlərinə dövlətin funksiyaları deyilir».

«Dövlətin funksiyası onun sinfi mahiyyətindən və sosial təyinatından irəli gələn fəaliyyət istiqamətidir».

«Dövlətin funksiyası dövlətin daxili və xarici vəzifələri baxımından ictimai inkişafın obyektiv tələbləri ilə şərtlənən zəruri, eynicins, daimi, məqsədyönlü fəaliyyət istiqamətidir (dövlət fəaliyyətinin bir tərəfidir)».

«Cəmiyyətə (vətəndaş cəmiyyətinə) münasibətdə dövlətin funksiyaları cəmiyyətin (vətəndaş cəmiyyətinin) subyektlərinə aid ümumi işlərin həllinə yönəlmiş əsas fəaliyyət istiqamətləridir».

«Dövlətin inkişaf mərhələlərində sinfi mahiyyətini sosial rolunu və əsas vəzifələrini ifadə edən çoxcəhətli başlıca fəaliyyət istiqaməti onun funksiyası adlanır».

Göründüyü kimi, tərəflərdən bəziləri marksizm nəzəriyyəsindən irəli gələn sinfi yanaşmaya əsaslanır. Bu yanaşma sovet hüquq elminə xas yanaşma olduğundan sovet dövrünün dövlət və hüquq nəzəriyyəsində dövlətin funksiyalarının onun sinfi mahiyyətini əks etdirməsi xüsusi vurğulanırdı. Postsovet dövrünün dövlət və hüquq nəzəriyyəsində də həmin yanaşma elmi dövriyyədən çıxarılmamışdır. Diqqət yetirdikdə görürük ki, nəzəriyyəçilərin bir çoxu, yenə də, həmin yanaşmadan çıxış edirlər. Lakin onlar sovet dövründən fərqli olaraq əvvəlki ehkamçılığı rədd edir və hadisəyə daha geniş, daha ədalətli şəkildə yanaşırlar.

Dövlətin bütün funksional fəaliyyəti baş məqsədin (insanın xoşbəxtliyinə, onun mənəvi, maddi və fiziki rifahına, şəxsiyyətin maksimum hüquqi və sosial müdafiəsinə) nail olmağa yönəlmişdir. Dövlət həmişə şəxsiyyətin qanuni mənafelərinin ali müdafiəçisi kimi çıxış etməlidir. Dövlət şəxsiyyət vasitəsilə bütövlükdə ictimai tərəqqiyə kömək edir, ictimai münasibətlərin bütün sistemini təkmilləşdirir və zənginləşdirir.

Beləliklə, dövlətin funksiyaları – cəmiyyətin dövlət idarəetməsinin mahiyyət və sosial məzmunu ifadə edən onun fəaliyyətinin əsas istiqamətləridir.

Dövlətin əsas funksiyalarını həm də dövlət orqanlarının funksiyalarından fərqləndirmək lazımdır. Dövlətin funksiyaları bütün dövlətin sinfi mahiyyətini ifadə edir və ayrı-ayrı orqanların deyil, bütövlükdə dövlət aparatının fəaliyyətinin başlıca istiqamətini təşkil edir. Ayrıca dövlət orqanının funksiyaları bütövlükdə bütün dövlətin funksiyalarına müəyyən sahədə dövlətin əsas funksiyalarının ictimai həyata dövlət rəhbərliyinin konkretləşməsi üzrə olan fəaliyyətidir.

Dövlətin funksiyaları dövlətin sinfi mahiyyətinin təzahürüdür. Dövlətin hər bir tipinə, yəni eyni mahiyyətli dövlətlərə müəyyən funksiyalar xasdır. Məsələn, təsərrüfat-təşkilat funksiyası yalnız xalq təsərrüfatının planlaşdırılmasını və ölkənin təsərrüfat həyatına ümumi rəhbərliyi həyata keçirən sosialist dövləti üçün xarakterikdir.

Dövlətin funksiyaları onun sosial təyinatına uyğun olur. Sosial təyinat konkret tarixi şəratilə şərtlənən, dövlətin həyata keçirməli olduğu məqsəddir. Belə ki, kapitalizmdən

sosializmə keçid dövründə sosialist dövlətinin sosial təyinatı sosializmin əsaslarını yaratmaqdan, inkişaf etmiş sosializm dövründə isə kommunizm qurmaqdan ibarətdir.

Dövlətin funksiyaları onun inkişafının müxtəlif mərhələlərində dövlətin əsas vəzifələrindən asılıdır. Dövlətin əsas vəzifələrinin dəyişməsi ilə onun funksiyaları burcuca dövlətə çox xas olan iqtisadi funksiya, kapitalizm mərhələsi dövləti üçün hələ bir o qədər xarakterik deyildi. İnqilabi milli-azadlıq hərəkatını yatırmaq, yeni müstəmləkəçilik siyasəti, Asiya və Afrikanın müstəmləkə köləliyindən azad olmuş ölkələrini əsarətdə saxlamaq siyasəti inhisarçı kapital dövləti üçün xarakterik funksiya. Sosialist dövləti tarixində fəhlə sinfi başda olmaqla zəhmətkeşlərin nailiyyətlərini qorumaq və möhkəmləndirmək vəzifəsi ilə şərtləşən devrilmiş istismarçı siniflərin müqavimətini qırmaq funksiyasını misal göstərmək olar. Bu vəzifənin həll edilməsi ilə sosialist dövlətinin devrilmiş siniflərin müqavimətini qırmaq funksiyası aradan qalxır.

Dövlətin funksiyaları onun tarixi inkişafı prosesində dəyişir. Bu dəyişikliklərə ictimai quruluşun dəyişilməsi, ictimai münasibətlərin keyfiyyətcə yeni xarakter qazanması və s. ictimai, mədəni amillər yaxından təsir göstərir. Hər bir tarixi dövrdə formalaşan iqtisadi, sosial-sinfi struktur, ictimai siyasi münasibətlərdə özünü göstərən dominantalar, ictimai-siyasi paradıqma dövlətin konkret funksiyaları sistemini konkret-tarixi xarakterə malik olur və bu sistemin özü tarixi şəraitin doğurduğu vəzifələrin təsiri ilə dəyişikliyə məruz qalır. Buna görə də deyə bilərik ki, dövlətin funksiyaları obyektiv olaraq mövcuddur, yəni onlar dövlət və cəmiyyət arasında konkret dövrə uyğun olaraq yaranan qarşılıqlı münasibətlərin qanunauyğunluqlarından irəli gəlir.

Beləliklə, dövlət funksiyaları bir sıra ümumi cəhətlərlə səciyyələnir:

1. Dövlətin hər bir funksiyasının məzmunu dövlət fəaliyyətinin yekcins tərəflərinin məcmusundan ibarətdir. Dövlət fəaliyyətinin oxşar tərəfləri, onların təsir etdiyi ictimai münasibətlərin özünəməxsusluğuna və xarakterinə əsaslanaraq bir funksiyada birləşir.

2. Xüsusi olaraq müəyyən fəaliyyət üçün təsis edilən çoxsaylı dövlət orqanlarının (məliyyə, xalq təhsili, prokurorluq) funksiyalarından fərqli olaraq, dövlətin funksiyaları onun fəaliyyətini bütünlüklə əhatə edir. Deyilənlər dövlətin müəyyən funksiyalarının həyata keçirilməsində ayrı-ayrı orqanların əhəmiyyətini azaltmır, belə ki, bəzən bu orqanlar dövlətin əsas vəzifələrinin həllində aparıcı rol oynayır (məsələn, ölkənin xarici hücumlardan müdafiəsi funksiyasının yerinə yetirilməsində silahlı qüvvələrin aparıcı rolu). Beləliklə, dövlətin funksiyalarını onun ayrı-ayrı orqanlarının funksiyalarından fərqləndirmək zəruridir. Əgər dövlətin funksiyaları bütün dövlət aparatının və onun hər bir orqanının işini tabe olduğu, onun fəaliyyətinin əsas ictimai əhəmiyyətli istiqamətlərinə uyğun gəlsə, ayrı-ayrı dövlət

orqanlarının funksiyalarında isə dövlətin sosial təyinatı və mahiyyəti heç də həmişə ifadə olunmur.

3. Dövlətin funksiyaları kompleks, ümümləşdirilmiş xarakter daşıyır. Onlarda dövlətin səylərinin onun daxili və xarici fəaliyyətinin həlledici, həyati əhəmiyyətli istiqamətlərində cəmlənməsi öz əksini tapır.

4. Dövlətin funksiyalarını dövlət fəaliyyəti növlərindən fərqləndirmək lazımdır. Dövlət fəaliyyəti növləri ya bunun üçün xüsusi səlahiyyət verilmiş orqanlar tərəfindən, ya da müxtəlif dövlət orqanlarının struktur bölmələri tərəfindən həyata keçirilir. Dövlət fəaliyyəti növləri, məsələn, cinayət işlərinin istintaqı, gömrük nəzarəti və sairədir.

5. Dövlətin funksiyalarını onların realizəsinin forma və metodları ilə eyniləşdirmək olmaz. Müasir dövlətin funksiyalarının həyata keçirilməsinin əsas hüquq formaları hüquq yaradıcılığı, icra-sərəncam və hüquq-mühafizə fəaliyyətidir. Dövlət, inkişafının bu və ya digər mərhələsində qarşısında duran vəzifələrə uyğun olaraq, inandırma, həvəsləndirmə və ya məcburetmə metodlarından onları müxtəlif cür uzlaşdırmaqla istifadə edə bilər. Dövlətin konkret funksiyası isə dövlət hakimiyyətinin həyata keçirilməsinin dövlət fəaliyyətinin həmin istiqamət ilə sıx əlaqədə olan məzmun, forma və metodlarının vəhdətini özündə təcəssüm etdirir.

Dövlətin funksiyalarının predmeti dövlətin idarə etmə fəaliyyəti nəticəsində onun təsirinə məruz qalan ictimai sistemin müəyyən aspektləri, tərəfləridir. Məsələn, hüquq mühafizəetmə fəaliyyəti hüquq pozuntularının qarşısını almaq, vətəndaşların, cəmiyyətin, dövlətin hüquqla müdafiə olunan maraqlarını cinayətkar qəsdlərdən qorumaq və hüquq pozuntularına görə məsuliyyətə cəlb etmək, cəza təyin etmək məsələləri ilə əlaqədar olan münasibətlərdə ifadə olunur. Həmin münasibətlər ictimai sistemin müəyyən bir tərəfini əks etdirir. Dövlətin funksiyalarının məzmunu dövlət idarəetməsindən irəli gələn təsirlərin hansı əsaslarla həyata keçirilməsini və xarakterini ifadə edir. Dövlətin funksiyalarının reallaşma üsulu isə müvafiq funksiya ilə bağlı dövlət idarəetməsinin hansı üsullarla həyata keçirilməsində özünü göstərir.

Dövlətin funksiyaları müxtəlif forma və metodla həyata keçirilir. Funksiyaların həyata keçirilməsi formaları dedikdə, dövlət fəaliyyətinin hüquqi formaları – hüquqyaratma (hüquq normalarının yaradılması, ləğv edilməsi və ya dəyişdirilməsi sahəsində dövlətin fəaliyyəti), hüquqqoruma (hüquq normalarını pozulmaqdan qorumaq sahəsində dövlətin fəaliyyəti), hüquqicra (hüquq normalarının realizəsi sahəsində fəaliyyət) formaları nəzərdə tutulur. Funksiyaların həyata keçirilməsi formalarını həm də dövlət aparatının tərkib hissələrinin fəaliyyəti formasından asılı olaraq qanunverici, icraedici-sərəncamverici, məhkəmə və nəzarət fəaliyyəti formaları kimi təsnif etmək olar.

Dövlət funksiyalarının həyata keçirilməsi metodları dövlətin ictimai həyata təsir üsullarıdır. Məcburiyyət metodu və inandırma metodu belə üsullardandır. Məcburiyyət metodu dövlət məcburiyyəti, zorakılıq tədbirlərinin tətbiqi insanların iradəsinin dövlət iradəsinə tabeçiliyi deməkdir. İnandırma metodu adamları tərbiyə etmək, onların şüuruna təsir göstərməkdir. Funksiyaların həyata keçirilməsində bu metodlardan istifadə hakimiyyətin mahiyyətindən asılıdır. İnsanların davranışını zorakı surətdə dövlətin idarəsinə tabe etmək metodundan istifadə mahiyyətcə istismarçı dövlətlərə xasdır. Öz mahiyyətinə görə humanist və demokratik olan sosialist dövləti hər iki metoddan bir vəhdət halında istifadə edir, həm də əvvəlcə inandırma, sonra isə məcburiyyət tətbiq edir. Sosialist dövləti hətta kapitalizmdən sosializmə keçid dövründə, fəhlə sinfinin və zəhmətkeşlərin devrilmiş, lakin müqavimət göstərməkdə davam edən burcuaziyaya qarşı sinfi mübarizəsində də bu prinsipdən çəkinməmişdir. Sosializm quruculuğu və kommunizmə tədricən keçid vəzifələri həll edildikcə, sosialist demokratiyası inkişaf etdikcə və yetkin sosializm cəmiyyətinə getdikcə sosializm cəmiyyətində inandırma və məcburiyyət metodlarının qarşılıqlı nisbəti, məcburiyyət metodunun məhdudlaşması hesabına inandırma metodunun tətbiqi sferasının genişlənməsi istiqamətində dəyişir.

Hüquq ədəbiyyatında dövlətin funksiyalarının müxtəlif təsnifatları mövcuddur. Bu dövlətin funksiyalarının müxtəlif yanaşmalar əsasında təsnifləşdirilməsi ilə bağlıdır.

Hüquq ədəbiyyatında özünə geniş yer almış təsnifatlardan birinə görə, dövlətin funksiyaları əsas və qeyri-əsas funksiyalar bölünür. Dövlətin əsas funksiyaları onun ayrı-ayrı inkişaf mərhələlərində qarşıya qoyulan ən mühüm, ən əsas vəzifələrin həyata keçirilməsinə xidmət etməklə başlıca fəaliyyət istiqamətləri kimi çıxış edir. Odur ki, hər bir əsas funksiya dövlətin daxili və xarici siyasətinin müəyyən bir həlledici istiqamətini müəyyənləşdirir. Əsas funksiyaların məzmunu ictimai həyatın daha mühüm, daha ümumi sahələri təşkil edir. Onlar bütövlükdə dövlətin fəaliyyətində təzahür olunur və bütün dövlət mexanizmi və ya onun əksər tərkib hissələri tərəfindən həyata keçirilir. Məzmununa və strukturuna görə əsas funksiyalar toplayıcı, sistem xarakterli olur.

Qeyri-əsas funksiyalar isə əsas funksiyaların struktur hissələri olmaqla daha konkret vəzifələri, başqa sözlə desək, ictimai həyatın nisbətən məhdud sahəsi ilə bağlı olan vəzifələri yerinə yetirir. Həmin funksiyalar qeyri-əsas funksiyalardan fərqli olaraq dövlətin başlıca fəaliyyət istiqamətini təşkil edir. Hər bir əsas funksiya bir neçə qeyri-əsas funksiyanı əhatə edir. Əsas funksiyanın tərkib hissələri olan qeyri-əsas funksiyalar onun elementinə çevrilir. Odur ki, elmi ədəbiyyatda əsas funksiyalar sistem xarakterli funksiyalar kimi xarakterizə olunur. Nəzəri cəhətdən qeyri-əsas funksiyalar əsas funksiyaların tərkib elementləri kimi, əsas funksiyalar isə dövlət funksiyalarının tərkib elementləri kimi qiymətləndirilir.

Lakin funksiyaların bu cür bölünməsi müəyyən mənada nisbidir. Belə ki, dövlətin funksiyalarının əhəmiyyəti, əsasən, konkret tarixi dövrlə müəyyənləşir və dövlətin tarixi inkişaf məsələsinin əsas vəzifələrinə uyğun olaraq onlar da dəyişir. Beləliklə, yeni şəraitdə qeyri-əsas funksiyalardan bəziləri dövlətin müstəqil, əsas fəaliyyət istiqamətinə çevrilə bilər. Əsas funksiyalardan bəziləri isə qeyri-əsas funksiyaya çevrilir və ya aradan qalxır.

Onu da qeyd etməliyik ki, dövlətin əsas fəaliyyət istiqamətlərinin nisbətən məhdud sahələrlə bağlı olan funksiyalara bölünməsi müəyyən mənada dövlətin funksiyası anlayışını onun vacib əlamətlərinin birindən məhrum edir. Belə ki, dövlətin funksiyaları deyərək, məhz dövlətin əsas fəaliyyət istiqamətləri nəzərdə tutulur. Qeyri-əsas funksiyalar isə dövlətin əsas fəaliyyət istiqamətləri hesab olunmur. Ona görə də bu təsnifat müəllimlərin bir qismi tərəfindən ciddi tənqid olunur.

Digər bir təsnifləşdirməyə görə, dövlətin funksiyaları sinfi və ümumsosial funksiyalara bölünür. Həmin təsnifləşdirməyə üstünlük verən nəzəriyyəçilərin fikrincə, hansı tipə aid olmasından asılı olmayaraq hər bir dövlət sinfi vəzifələrlə bərabər, həm də bütün cəmiyyətin marağına cavab verən «ümumi işlərin» həyata keçirilməsinə xidmət edir.

Bu yanaşmadan çıxış edən nəzəriyyəçilərin bir çoxu ümumsosial funksiyalara iqtisadi, sosial, ekoloji, hüquq mühafizəedici və ya hüquq qaydasının mühafizəsi, siyasi funksiyaları aid edirlər. Bu cür geniş yanaşmanın tərəfdarları onu əsas götürürlər ki, sadalanan həmin funksiyalar dövlətin mövcud olduğu bütün dövrlərə aid olan funksiyalardır. Belə hesab olunur ki, iqtisadiyyatın sabit axarda tənzimlənməsi və inkişaf etdirilməsi (iqtisadi funksiya), dövlət suverenliyinin qorunub saxlanması, cəmiyyətin idarə olunması (siyasi funksiya), insanların sosial tələbatlarının ödənilməsi məqsədilə bu və ya digər tədbirlərin həyata keçirilməsi (sosial funksiya), ətraf mühitin qorunması, təbiətdə pozulmuş balansın bərpa edilməsi (ekoloji funksiya), ictimai təhlükəsizliyin təmin edilməsi, pozulmuş hüquq normalarının bərpası və hüquq pozuntularının qarşısının alınması, hüquq pozuntularına görə məsuliyyət məsələlərinin həll edilməsi (hüquq qaydasının mühafizəsi və ya hüquq mühafizəedici funksiya), müəyyən ideologiyanın dəstəklənməsi, əhali arasında maarifləndirmə işinin təşkil edilməsi, təhsili, elmin, mədəniyyətin inkişaf etdirilməsi ilə bağlı müəyyən fəaliyyətin həyata keçirilməsi (ideoloji funksiya) həmin funksiyalarla bağlı fəaliyyətin hansı məzmununda təzahür olunmasından asılı olmayaraq hər bir dövrdə mövcuddur. Müasir dövlətlər də isə həmin funksiyaların ümumsosiallığı daha da artır. Dövlətin funksiyaları sistemində ümumsosial funksiyaların rolu gücləndikcə cəmiyyətdəki maraqlar arasında ziddiyyətlərin həll edilməsi, ictimai kompromisin əldə olunması daha demokratik xarakter alır, hüquqi dövlət, hüququn aliliyi ideyaları daha çox reallaşır.

SUAL 3. DÖVLƏTİN XARİCİ FUNKSİYASININ ANLAYIŞI VƏ ƏLAMƏTLƏRİ.

Xarici funksiyalar beynəlxalq aləmdə dövlət fəaliyyətinin əsas istiqamətlərini özündə təcəssüm etdirir. Onlar dövlətin aşağıdakı vəzifələrini həll etməyə xidmət edir, başqa dövlətlərlə normal münasibətlər müəyyən edilməsi və saxlanması mümkün xarici təcavüzdən ölkənin müdafiəsinin təmin edilməsi. Göstərilən vəzifələrə uyğun olaraq, dövlətin iki əsas xarici funksiyası fərqləndirilir: dünya birliyinin başqa bütün dövlətlərlə qarşılıqlı faydalı əməkdaşlıq və xarici hücumdan ölkənin müdafiəsi.

Xarici funksiyalar dövlətlərarası, həmçinin dövlətlə beynəlxalq və regional təşkilatlar arasındakı münasibətlərin tənzimlənməsində ifadə olunmaqla dövlətin xarici siyasətinin əsas istiqamətlərin əks etdirir. Dövlətin digər dövlətlər və beynəlxalq təşkilatlarla xarici əlaqələrini həyata keçirən orqanlar dövlətdaxili və xarici orqanlara ayrılır.

Daxili orqanlar daim həmin dövlətin ərazisində fəaliyyət göstərən xarici əlaqə orqanlarıdır. Bu orqanlar öz növbəsində iki növə ayrılır:

- 1) dövləti bütün məsələlər üzrə təmsil edən orqanlar;
- 2) dövləti hər hansı bir sahə üzrə təmsil edən orqanlar.

Birinci qrupa dövlət başçısı, hökumət və xarici işlər nazirliyi daxildir. Dövlət başçısı, hökumət başçısı və xarici işlər naziri həmin dövləti onun xarici əlaqələrində bütün məsələlər üzrə ex officio (yəni vəzifəsinə görə) təmsil edir.

Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasına görə, Azərbaycan Respublikasının Prezidenti «ölkənin daxilində və xarici münasibətlərində Azərbaycan dövlətini təmsil edir» (8-ci maddənin 1 hissəsi). 109-cu maddəyə əsasən, Prezident «Azərbaycan Respublikasının xarici ölkələrdə və beynəlxalq təşkilatlarda diplomatik nümayəndələrinin təsis edilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Milli Məclisinə təqdimat verir, Azərbaycan Respublikasının xarici ölkələrdə və beynəlxalq təşkilatlarda diplomatik nümayəndələrini təyin edir və geri çağırır (15-ci bənd); xarici ölkələrin diplomatik nümayəndələrinin etimadnamə və övdətnamələrini qəbul edir (16-cı bənd); dövlətlərarası və hökumətlərarası beynəlxalq müqavilələr bağlayır, dövlətlərarası beynəlxalq müqavilələri təsdiq və ləğv olunmaq üçün Azərbaycan Respublikasının Milli Məclisinə təqdim edir; təsdiqnamələri imzalayır (17-ci bənd); Azərbaycan Respublikası Milli Məclisinin razılığı ilə müharibə elan edir və sülh bağlayır (30-cu bənd).

Azərbaycan Respublikasının Hökuməti xarici siyasətin həyata keçirilməsinin təmin edilməsi üzrə tədbirlər həyata keçirir. Hökumətlərarası və dövlətlərarası müqavilələr müvafiq

olaraq baş nazir və nazirlik və ya idarə başçısı tərəfindən imzalanır və Hökumət tərəfindən təsdiq olunur.

Azərbaycan Respublikasının Xarici İşlər Nazirliyi bilavasitə xarici əlaqələri həyata keçirən əsas orqandır və 2001-ci il iyunun 8-də qəbul olunmuş «Diplomatik xidmət haqqında» Qanunun 2.2-ci maddəsinə əsasən, Azərbaycan Respublikasının diplomatik xidmət orqanlarının vahid sistemində rəhbərlik edir. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 1992-ci il 9 aprel tarixli 660 sayılı Fərmanı ilə təsdiq edilmiş «Azərbaycan Respublikasının Xarici İşlər Nazirliyi haqqında» Əsasnamədə göstərilir ki, «Azərbaycan Respublikasının Xarici İşlər Nazirliyi Azərbaycan Respublikasının başqa dövlətlərlə və beynəlxalq təşkilatlarla əlaqələrinə rəhbərlik edən dövlət idarəetmə orqanıdır. Azərbaycan Respublikasının Xarici İşlər Nazirliyi Azərbaycan Respublikasının xarici siyasətinin həyata keçirilməsi, Azərbaycan Respublikasının xarici əlaqələr sahəsində işinin təşkili və vəziyyətin üçün məsuliyyət daşıyır».

Parlamentə gəldikdə isə, qeyd etmək lazımdır ki, xarici siyasət məsələlərində bu orqan əslində mühüm rol oynayır. Parlamentlər bu və ya digər aktual beynəlxalq məsələlərə öz münasibətini bildirir, digər ölkələrin parlamentlərinə müraciət qəbul edir, beynəlxalq parlament təşkilatlarının (məsələn, Avropa parlamentinin, Avropa Şurasının Parlament Assambleyasının və s.) işində iştirak edirlər. Buna baxmayaraq, parlament beynəlxalq münasibətlərdə dövlətin təmsilçisi kimi çıxış etmir. O, dövlət adından müqavilələr bağlamaq səlahiyyətinə malik deyildir. Parlament nümayəndələrinin verdikləri bəyanatlar müvafiq dövlət üçün beynəlxalq öhdəliklər doğurmur.

Xarici əlaqələr həyata keçirən dövlətdaxili orqanların ikinci qrupuna, əsas etibarilə, Azərbaycan Respublikasının nümayəndəsi, İqtisadi inkişaf Nazirliyi (Xarici investisiyalar və beynəlxalq iqtisadi əməkdaşlıq departamenti), Dövlət gömrük komitəsi və b. aiddir. Digər nazirlik və idarələr də dövlətdaxili qanunvericiliklə müəyyən edilmiş səlahiyyətləri çərçivəsində dövləti onun xarici əlaqələrində təmsil edirlər.

Xarici orqanlar dövlətin ərazisindən kənarında yerləşən və dövlətin özünün, onun vətəndaşlarının və hüquqi şəxslərinin hüquq və mənafelərini həyata keçirən dövlət orqanlarıdır. Bu orqanlar öz nöbətində aşağıdakı növlərə bölünür:

Daimi; dövlətin diplomatik nümayəndəlikləri, konsulluq nümayəndəlikləri, beynəlxalq təşkilatlar yanında daimi nümayəndəlikləri;

Müvəqqəti; təntənəli tədbirlərdə, danışıqlar aparılmasında və s. iştirak etmək üçün digər dövlətlərə göndərilən xüsusi missiyalar, beynəlxalq konfranslarda və ya beynəlxalq orqanların işində iştirak etmək üçün göndərilən nümayəndə heyətləri və b.

Bütün dövlətlərin eyni xarici funksiyalara malik olmasını birmənalı şəkildə söyləmək çətin olsa da, ümumiləşdirmə apararaq müasir dövlətlərin əsas xarici funksiyalarını aşağıdakı kimi göstərə bilərik.

Dövlətin və ölkənin müdafiə olunması funksiyası. Bu funksiya dövlətin yaranması ilə meydana gələn, bütün dövlətlərə xas olan daimi bir funksiyadır. Tarixdən məlumdur ki, dövlətlərin formalaşmasında müharibələrin xüsusi rolu olmuşdur. Müharibələrdə qalib gələn, özünü müdafiə etmək gücünə malik olan, silahlı qüvvə vasitəsi ilə öz mövcudluğunu qoruyub saxlamağı bacaran dövlətlər qalmış, məğlub olan dövlətlər isə məhv olmuşdur. A.F.Çerdantsevin yazdığı kimi, əhali tərəfindən yaradılan silahlı dəstələrin, hərbi qruplaşmaların dövlət institutuna, yəni orduya çevrilməsi dövlətin yaranmasının və mövcud ola bilməsinin vacib şərtlərindən biri kimi çıxış etmişdir. Məhz «hərbi strukturlar ilk dövlət strukturları olmuşdur. Dövlətlərin zəruri institutu olan silahlı qüvvələr dövlət təşkil etmiş cəmiyyətlərin qonşuların yürüşlərindən müdafiə olunması üçün yaradılırdı. Sözsüz ki, bu funksiya bütün cəmiyyətə aid ümumi maraqları ifadə edir və bir çox hallarda təkcə dövlətin deyil, həm də bütün xalqın işinə çevrilirdi».

Nəzəriyyəçilərin bir çoxu belə hesab edilir ki, dövlətin və ölkənin müdafiə olunması funksiyası ona əks olan digər bir funksiya, yəni başqa dövlətlərin ərazisinin zəbt edilməsi, iqtisadi imkanların artırılması və digər dövlətlər üzərində nəzarəti həyata keçirmək imkanının əldə edilməsi məqsədi ilə aparılan işğalçılıq fəaliyyəti ilə (imperialist xarakterli siyasətlə) iç-icə olan funksiya. Tarix boyu dövlətlər özünümüdafiə imkanını artırırdı və bunu təmin edən güclü orduya malik olduqda ordudan digər dövlətlərin ərazisini, sərvətlərini ələ keçirmək, digər dövlətlərə təsir imkanlarını genişləndirmək məqsədi ilə istifadə edilmişdir. Beləliklə, dövlət gücləndikdə qeyd olunan ikinci funksiya, zəiflədikdə isə birinci funksiya, yəni dövlətin və ölkənin müdafiə olunması funksiyası ön plana keçmişdir. Güclü dövlətlər işğalçılıq siyasəti yürütmüş, zəiflər isə öz müdafiəsini təmin etməyə çalışmışdır. Bu zaman dövlətin saxlanması, ölkənin müdafiə olunması üçün «tülkü siyasəti» də xüsusi əhəmiyyətə malik olmuşdur. Bir çox hallarda güclü dövlətlərə qarşı ordudan istifadə etmək əhəmiyyətsiz olduğundan və bu, zəif dövlətin tamamilə məhv edilməsi ilə nəticələnə bilməyəcəyindən «tülkü siyasəti» əsas vasitəyə çevrilmişdir.

Müasir dövrdə işğalçılıq fəaliyyəti digər dövlətlərə güc tətbiq etməsi beynəlxalq hüquq normalarına zidd olan fəaliyyət kimi qiymətləndirilir. Odur ki, beynəlxalq hüquq normalarında beynəlxalq qurumlar tərəfindən bu cür fəaliyyətin qarşısını almaq, onun doğurduğu zərərli nəticələri aradan qaldırmaq üçün müəyyən tədbirlərin həyata keçirilməsi də nəzərdə tutulmuşdur. Müasir hüquqi görüşlərə görə, işğalçılıq siyasəti antihüquqi xarakterli hadisədir. Bu mövqey beynəlxalq hüquq sisteminin normativ-hüquqi əsasını təşkil edən

beynəlxalq hüququn əsas prinsipləri arasında da özünə xüsusi yer almışdır. Məsələn, güc tətbiq etməmək və ya güc tətbiq etməklə hədələnmək prinsipi müasir beynəlxalq hüquq üçün müstəsna əhəmiyyətə malik olan bir prinsipdir.

Həmin prinsipə görə, aşağıdakı hərəkətlər hüquqa zidd hesab olunur:

-digər dövlətin beynəlxalq sərhədlərini pozmaq məqsədilə və ya beynəlxalq mübahisələri, o cümlədən, ərazi və yaxud sərhəd mübahisələrini həll etmək üçün güc tətbiq etmək və ya güc tətbiqi ilə hədələmək;

-silahlı güc tətbiq etməklə əvəzçixma təzyiq tədbirləri;

-qeyri-nizami qüvvələrin və ya silahlı bəndələrin təşkili və yaxud onların təşkilinə dəstək verilməsi;

-digər dövlətin ərazisində vətəndaş müharibəsinin və yaxud terror aktlarının təşkil edilməsi, onlara yardım edilməsi və ya onlarda birbaşa iştirak edilməsi;

-digər dövlətin ərazisinin qeyri-qanuni güc tətbiq etməklə işğal edilməsi;

-güc tətbiq etməklə və ya güc tətbiqi ilə hədələməklə digər dövlətin ərazisinin ələ keçirilməsi;

-xalqları özünümüəyyənətmə hüququndan, azadlıq və müstəqillikdən məhrum edən zorakı hərəkətlərin törədilməsi.

Güc tətbiq etməmək və ya güclə hədələnmək prinsipinin ən ağır pozuntusu isə silahlı təcavüz hesab olunur.

Müasir dövrdə dövlətin müdafiə siyasəti bu sahə üzrə dövlətlərarası əməkdaşlığın yaradılması və inkişaf etdirilməsi ilə sıx əlaqədə həyata keçirilir. Buna əsasən, dövlətin, ölkənin müdafiə siyasəti yalnız dövlətin özünün müvafiq fəaliyyəti ilə məhdudlaşmır, həm də digər dövlətlərin yardımını və iştirakını ehtiva edir. Bu məqsədlə dövlətlər arasında müqavilələr bağlanır, birgə fəaliyyətin koordinasiya olunması üçün onun maddi-texniki bazası və müvafiq mexanizmi yaradılır.

Dövlətlərarası iqtisadi əməkdaşlıqda beynəlxalq əmək bölgüsü, istehsalın birləşdirilməsi və ixtisaslaşdırılması, ən yeni texnologiyalarla mübadilə əmtəə dövriyyəsinin əlaqələndirilməsi, kredit-maliyyə əlaqələrinin inkişafı mühüm yer tutur. Beynəlxalq iqtisadi inkişafın ümumi əlaqələndirilməsini Birləşmiş Millətlər Təşkilatı və onun ixtisaslaşmış idarələri həyata keçirir. Məsələn, BMT-nin İqtisadi və Sosial Şurasının tərkibində dünya birliyi miqyasında dövlətlərarası iqtisadi münasibət məsələlərini tənzimləyən bir sıra orqanlar vardır: Ticarət və İnkişaf Şurası, İqtisadi Komitə, bölgə iqtisadi kommissiyaları, mənzil məsələsi, tikinti və planlaşdırma, təbii ehtiyatlar, elm və texnika üzrə komitələr, Beynəlxalq iqtisadi və sosial əməkdaşlıq sahəsi ilə BMT-nin Beynəlxalq Əmək təşkilatı, Ərzaq və kənd təsərrüfatı təşkilatı, Beynəlxalq valyuta fondu. Beynəlxalq yenidənqurma və inkişaf bankı və

s. kimi ixtisaslaşmış idarələri məşğul olur. Ərazi cəhətdən bir-birilə əlaqədar olan dövlətlər birliyi hüduqlarında iqtisadi əməkdaşlıq məsələləri həyata keçirilir. İqtisadi əməkdaşlıq, habelə dövlətlər arasında ikitərəfli müqavilələr əsasında da həyata keçirilir. Lakin belə əməkdaşlıq yalnız həmin dövlətlərin iqtisadi imkanları ilə məhdudlaşır.

Siyasi sahədə dövlətlərin əməkdaşlığı, hər şeydən əvvəl, sülh və müharibə məsələlərində təzahür edir. Dünya birliyi inkişafının müasir səviyyəsi qlobal silahlı münaqişədən qaçmağa imkan verir. Dövlətlər arasında siyasi əməkdaşlıq dövlət hakimiyyətinin bütün səviyyələrində: parlamentlərarası, hökumətlərarası, yerli özünüidarəetmə orqanları səviyyəsində həyata keçirilir.

Avropa birliyi ümumi dövlətlərarası qanunverici, icra və məhkəmə orqanlarına malikdir və onların səlahiyyəti birləşmiş dövlətlərin qarşılıqlı mənafeələrinə məhdudlaşmışdı. Belə dövlətlərarası birliklər ümumi qanunverici və icra orqanları olduğu üçün konfederativ və qismən federativ əlamətlərə malikdir.

Müasir dövlətlərin siyasi mənafeələrini əlaqələndirən əsas beynəlxalq orqan BMT-dir. Münaqişələri siyasi, o cümlədən hərbi nizamasalma məsələləri BMT-nin daimi orqanı – Təhlükəsizlik Şurası məşğul olur. O, beynəlxalq sülh və təhlükəsizliyin qorunması, dövlətlərarası münasibətlərin ən müxtəlif sahlərində əməkdaşlığın inkişafı üzrə geniş səlahiyyətlərə malikdir.

Dünyada siyasi sabitliyin və təhlükəsizliyin qorunmasına regional beynəlxalq təşkilatlar: ərəb dövlətləri cəmiyyəti, Afrika birliyi təşkilatı, Amerika dövlətləri təşkilatı və digər təşkilatlar da yardım edir. Siyasi xarakterli bir çox məsələləri dövlətlər bilavasitə yolla, ikitərəfli və ya çoxtərəfli danışıqlar əsasında həll edirlər.

Mədəni və elmi-texniki əməkdaşlıq müxtəlif formalarda və müxtəlif dövlətlərarası səviyyələrdə həyata keçirilir. Birləşmiş Millətlər Təşkilatında belə əməkdaşlığı atom energetikası üzrə beynəlxalq agentlik (MAQATE) təhsil, elm və mədəniyyət məsələləri üzrə (YUNESKO) və digər ixtisaslaşmış idarələr əlaqələndirilir. Mədəni və elmi-texniki əməkdaşlığın konkret məsələləri dövlətlər arasında ikitərəfli və ya çoxtərəfli müqavilələr əsasında, habelə qeyri-hökumət təşkilatları tərəfindən həll edilir (məsələn, ümumdünya demokratik gənclər təşkilatı, Beynəlxalq elmi ittifaqlar şurası, Beynəlxalq arxitektorlar ittifaqı, Beynəlxalq tələblər ittifaqı).

Ətraf mühitin mühafizəsi sahəsində əməkdaşlıq planetdə normal ekoloji vəziyyəti qorumaq üzrə əksər dövlətlərin səylərini birləşdirir. Bu fəaliyyət hər tərəfli xarakterə malikdir və insan həyatının mövcudluğu və inkişafı üçün zəruri ekoloji şərait yaradılmasına yönəlmişdir. O, həm BMT-nin ixtisaslaşdırılmış idarələri xətti ilə, həm də regional və digər dövlətlərarası orqanlar çərçivəsində fəal həyata keçirilir.

Müasir dövlətlərin xarici fəaliyyəti beynəlxalq hüquq normalarına əsaslanır, dünya birliyinə daxil olan bütün xalqların əsas mənafeələrini və milli xüsusiyyətlərini maksimum nəzərə alır.

Sülhün, beynəlxalq təhlükəsizliyin dəstəklənməsi və təmin edilməsi funksiyası. Dövlətin bu funksiyası regional və beynəlxalq səviyyədə sülhün, əmin-amanlığın təmin edilməsi, beynəlxalq terrorizmin qarşısının alınması, müvafiq məsələlər üzrə beynəlxalq hüquq normalarından irəli gələn digər tələblərin həyata keçirilməsi ilə əlaqədar olan fəaliyyəti əks etdirir. Sülhün beynəlxalq təhlükəsizliyin dəstəklənməsi və təmin edilməsi funksiyası həm fərdi qaydada, həm də dövlətlərarası əməkdaşlıq yolu ilə, yəni kollektiv şəkildə həyata keçirilir.

Sülhün, beynəlxalq təhlükəsizliyin təmin edilməsi fəaliyyəti insanın təhlükəsiz şəraitdə yaşamaq hüququna malik olması ideyası ilə də sıx bağlıdır. Beynəlxalq təhlükəsizlik şəraitinin təmin edilməsi müasir dövrdə hər bir dövlətin, cəmiyyətin inkişafının ən mühüm amillərindən biri hesab olunur. Beynəlxalq təhlükəsizlik, sülh, insanların təhlükəsiz yaşaması deməkdir. Odur ki, müasir dövrdə beynəlxalq təhlükəsizliyin təmin edilməsi dünya ictimaiyyətinin ən əsas məqsədlərindən biri hesab olunur. Bu baxımdan K.S. Qadciyev yazır ki, müasir dövrdə «dünya ictimaiyyətinin ən əsas məqsədlərindən biri beynəlxalq təhlükəsizliyin qorunub saxlanması və təmin edilməsindən, dünyada sülhün pozulmasını və hər hansı bir formada xalqların təhlükəsiz həyatını pozan halların meydana gəlməsini istisna edən şəraitin yaradılmasından ibarətdir. Artıq milli təhlükəsizlik bir çox baxımdan beynəlxalq təhlükəsizlikdən, bütün dünya ictimaiyyətinin təhlükəsizliyindən asılı olubdur».

Müasir dövrdə həmin funksiya bütün dünya üçün xüsusi əhəmiyyətə malik olduğundan dövlətlərin BMT-də, regional təşkilatlarda (Avropa Təhlükəsizlik və Əməkdaşlıq Təşkilatı (ATƏT), Ərəb dövlətləri liqası (ƏDL), Amerika dövlətləri təşkilatı (ADT) və s.), BMT-nin ixtisaslaşdırılmış təsisatlarından (Atom enerjisi üzrə beynəlxalq agentlik və s.) iştirakı dövlətlərin qarşısında duran mühüm tələblərdən birinə çevrilmişdir. Beynəlxalq hüquq normaları, beynəlxalq müqavilələr vasitəsilə dövlətlərin bu sahə ilə bağlı olan fəaliyyəti məqsədəuyğun istiqamətə salınır, müəyyən növ fəaliyyətlərin qarşısı alınır, onlara məhdudiyətlər qoyulur. BMT-nin nizamnaməsi, nüvə silahının atmosferdə sınaqdan keçirilməsinin qadağan edilməsi, strateji nüvə silahlarının azaldılması ilə bağlı müqavilələr, Kimyəvi silahların qadağan və məhv edilməsi barədə konvensiya və s. beynəlxalq hüquqi sənədlər bu sahə üzrə fəaliyyəti, münasibətləri tənzimləyən əsas aktlardır.

Digər dövlətlərlə əməkdaşlıq funksiyası. Dövlətin digər dövlətlərlə əməkdaşlığı iqtisadiyyat, mədəniyyət, elm, səhiyyə, ekologiya, idman və s. sahələr üzrə həm ikitərəfli, həm də çoxtərəfli əlaqələr şəklində qurulur. Qloballaşmanın yeni keyfiyyət qazanması

dövlətlərin əməkdaşlığına xüsusi təsir göstərir. Qloballaşma prosesində transmilli sosial əlaqələr məkanının daha da genişlənməsinin dövlətlərarası əməkdaşlığın beynəlxalq əhəmiyyəti hadisəyə çevrilməsində mühüm rolunu var. Qloballaşma prosesi o qədər irəli getmişdir ki, hər hansısa bir dövlət və ya dövlətlər qrupu artıq onun qarşısını ala bilməz.

Dövlətlərarası əməkdaşlığın beynəlxalq səviyyədə təşkili çoxqatlı bir hadisə və demək olar ki, mürəkkəb struktura malik olan proseslərdir. Dövlətlər arasında qurulan əməkdaşlıq nəticəsində həm regional, həm də beynəlxalq səviyyədə müxtəlif müqavilələr bağlanır, təşkilatlar yaradılır, dövlətlərin fəaliyyəti həmin təşkilatlar vasitəsilə koordinasiya olunur və bu fəaliyyət bütün dünya ictimaiyyəti üçün əhəmiyyətə malik olan məqsədyönlü fəaliyyətə çevrilir. Həmin münasibətlərin ən ümumi səviyyədə koordinasiya isə BMT, onun ixtisaslaşdırılmış təşkilatları səviyyəsində həyata keçirilir.

Dövlətin digər dövlətlərlə əməkdaşlıq funksiyası yuxarıda qeyd olunan sahələrlə yanaşı demoqrafik problemlərin həll edilməsi, xammalın əldə olunması, enerji istehsalı, cinayətkarlıqla mübarizə, kosmik tədqiqatların aparılması, ekosistemin qorunması və s. sahələr üzrə fəaliyyəti də əhatələyir. Həmin sahələr üzrə qlobal xarakterli problemlərin meydana gəlməsi onların həll edilməsi üçün dövlətlərarası əməkdaşlığın xüsusi qaydada həyata keçirilməsini zəruri edir.

NƏTİCƏ

Beləliklə mövzunu yekunlaşdıraraq biz qeyd etdik ki, dövlət öz funksiyalarını xarici və daxili formada həyata keçirir. Bu funksiyaların daxili və xarici formada həyata keçirilməsindən asılı olmayaraq bütün hallarda dövlətin məqsədi hər bir fərdin fiziki, maddi, mənəvi rifahının yaxşılaşdırılmasına və cəmiyyətin formalaşmasına xidmət edir.

I sualımızda dövlətin funksiyalarının həyata keçirilməsinin forma və metodlarını aydınlaşdıraraq qeyd etdik ki, politoloji yanaşmaya görə dövlətin funksiyalarının həyata keçirilməsinin forma və metodları iki əsas qismə liberal və zorakı qismə, forma və metodlara bölünür. Dövlətin funksiyalarının həyata keçirilməsinin forma və metodlarını hüquqi kriteriya əsasında isə dövlətin qanunvericilik, idarəetmə, ədalət mühakiməsi sahəsində dövlət fəaliyyəti və qanunların həyata keçirilməsi üzərində nəzarətin həyata keçirilməsi ilə bağlı olan fəaliyyət növlərini aydınlaşdırdıq.

II sualımızda dövlətin daxili funksiyalarını və onun iqtisadi, sosial, maliyyə nəzarəti, hüquq qaydasının mühafizəsi və təbiəti mühafizəsi kimi növlərin aydınlaşdırdıq. Qeyd etdik

ki, dövlətin daxili funksiyaları onun ərazisi hüquqlarında həyata keçirilən və milli qanunvericilikdə tənzimlənən bir fəaliyyətidir.

III sualımızda isə mövzunu yekunlaşdıraraq dövlətin xarici funksiyalarını və onun başqa dövlətlərlə qarşılıqlı faydalı əməkdaşlıq, dövlətlərarası iqtisadi əməkdaşlıq, siyasi sahədə əməkdaşlıq, mədəni və elmi-texniki və ətraf mühitin mühafizəsi sahəsində əməkdaşlıq kimi növlərin fərqləndirərək onlara aydınlıq gətirdik. Qeyd etdik ki, dövlətin xarici funksiyası bilavasitə dövlətin xarici siyasəti ilə bağlı həyata keçirilən fəaliyyətidir. Bu fəaliyyətin keçirilməsi ilə isə dövlət beynəlxalq hüquqda tanınır onun müstəqil subyektinə çevrilir və digər dövlətlərlə qarşılıqlı əməkdaşlıq həyata keçirir.